
Boekbesprekingen

Bijbelwetenschappen

Christophe Nihan en Julia Rhyder (red.), *Text and Ritual in the Pentateuch: A Systematic and Comparative Approach* (University Park, Pennsylvania: Eisenbrauns, 2021) xi + 335 p., \$ 129.95 (ISBN 9781646021413).

Deze bundel van dertien essays vormen de neerslag van de gelijknamige conferentie gehouden in Lausanne in 2016. Een groot deel van de Pentateuch zou je kunnen beschrijven als 'rituele teksten', teksten waarin rituelen beschreven of voorgeschreven worden. De tekst is echter zelf geen ritueel en het ritueel valt niet samen met de tekst. Dit inzicht betekent dat je kunt onderscheiden tussen de betekenis van het ritueel en de betekenis en functie van de tekst in relatie tot het ritueel en de lezer. Deze relatie is complex. Een rituele tekst kan gefunctioneerd hebben als 'geheugensteuntje' voor de priester en dus zeer nauw betrokken, *embedded*, op de voltrekking van het ritueel zijn geweest, tot een geïdealiseerd voorschrift dat zo nooit daadwerkelijk is uitgevoerd, maar een theologische boodschap bevat.

Om meer helderheid te krijgen over de aard van dit soort teksten uit de Pentateuch vergelijken de auteurs ze met rituele teksten uit de Umwelt, vooral Griekenland, Syrië, Turkije en Egypte. Interessant is bijvoorbeeld wat Giuseppina Lenzo schrijft over het Egyptische *Dodenboek* dat een verzameling begrafenisspreuken en -rituelen bevat. Enerzijds blijken dergelijke rituelen daadwerkelijk uitgevoerd, maar soms meer naar de geest dan naar de letter. Daarbij moet

opgemerkt worden dat het *Dodenboek* dan ook in meerdere versies bewaard is gebleven. Anderzijds was het soms ook voldoende gewoonweg de tekst mee te geven in het graf, waarbij de kennis van de spreuken alleen al effectief werd geacht voor de overledene in het hiernamaals. Vanuit Griekenland brengt Dominique Jaillard in dat er in de tempelcomplexen van de Oudheid specialisten waren die offerlijsten en -kalenders opstelden, maar dan ook weer exegetiseerden als ze geconsulteerd werden door particulieren of bestuurders. Oude inscripties konden op zichzelf dan ook een heilige status krijgen en cultusobject worden. Dit toont de complexe en dynamische relatie van inscriptie en interpretatie aan in de praktijk. Voor de Assyrische koningen, schrijft Lionel Marti, waren inscripties, vaak teruggevonden in de fundering van gebouwen, belangrijk vanwege hun 'onsterfelijke kwaliteit', ze bezitten de kracht om de prestaties van koningen te conserveren vóór hun eigen levenstijd heen.

Over het algemeen was er in het Oude Oosten echter wel degelijk een direct verband tussen de rituele tekst en de rituele praktijk. Yitzhaq Feder gaat in zijn essay in op de specifieke bewijzen daarvoor in Hattusa, de Hettitische hoofdstad in het 2de millennium v.Chr. Meestal werd een bepaalde praktijk daar vastgelegd in een tekst en vervolgens geautoriseerd door een koning of priester. Die autorisatie kon ook plaatsvinden met terugwerkende kracht, dus toegeschreven worden aan een befaamd priester uit het verleden. Hij vindt veel overeenkomsten met de priesterlijke teksten in Leviticus,

maar erkent dat er ook opvallende verschillen bestaan, namelijk de zorgvuldige narratieve integratie en de homogene en coherente overlevering. Die suggereren een zeer vroege autoriteit, zeker als Rüdiger Smitt archeologisch aantoonde dat dit in ieder geval niet komt door de centralisatie van de cultus na de Babylonische ballingschap. Net als daarvoor is ook daarna sprake van een diversiteit in cultusplaatsen en rituelen op alle sociale niveaus, dus spreekt hij ook in Perzische tijd van een 'pluriform Yahwism' (167). James W. Watts en andere scribenten zoeken naar de retorische kracht van de rituele teksten, die ook zonder daadwerkelijke uitvoering een uitwerking hebben op de lezer. Dorothea Erbele-Küster laat mooi zien hoe dat werkt voor Leviticus 11-15, waarbij de categorieën rein en onrein de lezer leren de wereld en haar/zijn eigen lichaam te ritualiseren. Julia Rhyder laat parallel aan wat Jaillard schreef over de Griekse exegeten aan de hand van Ezra en Kronieken zien dat ook de loofhuttenviering in Nehemia 8:13-18 en de pesachviering in 2 Kronieken 30 en 35 geen kwestie waren van 'slavishly applying the Torah's instructions to ensure ritual precision', maar meer 'a communal enterprise of interpreting and applying the law to the ritual occasion at hand' (263).

Deze bundel kan ons enorm helpen om gevoel te krijgen bij de weerbarstigheid en functie van rituele teksten. Daniel K. Falk gebruikt de prachtige metafoer: 'Even with rich texts surviving, we are missing the most important aspects of a ritual performance: it is like missing a concert and only reading the program notes.' De waarde van dit boek is dat het laat zien dat het gelukkig complexer ligt dan dat. Deze teksten hebben altijd interpretatie nodig gehad en kunnen ook elke keer in nieuwe situaties weer tot klinken komen, zelfs in die van ons.

Soesterberg

T. de Ridder

John Goldingay, *The Book of Jeremiah* [The New International Commentary on the Old Testament] (Grand Rapids: Eerdmans, 2021) xxx + 1033 p., \$ 75.00 (ISBN 9780802875846).

De reeks NICOT heeft sinds lang haar weg gevonden in vele bibliotheken en studeerkamers. Het is een toegankelijke commentaar van behoudend-evangelicale signatuur, met respect voor het gezag van de Bijbel als het Woord van God. De oudere delen worden geleidelijk aan vervangen door nieuwe uitgaven; dat geldt nu ook voor de veelgebruikte Jeremiacommentaar van J.A. Thompson uit 1980. De auteur van de nieuwe Jeremiacommentaar is John Goldingay, emeritus hoogleraar van de David Allan Hubbard leerstoel aan het Fuller Theological Seminary te Pasadena (Californië, USA). Hij is een gerenommeerd oudtestamenticus met een ongekende productiviteit, die naast een oudtestamentische theologie in drie delen ook vele monografieën, en in verschillende series commentaren op allerlei bijbelboeken heeft gepubliceerd. Zijn werken zijn doorgaans nogal volumineus, en dat geldt ook voor deze Jeremiacommentaar. Overigens is het een prestatie om over het grootste boek van het Oude Testament in één deel een commentaar te schrijven die enerzijds het veld van onderzoek overziet en anderzijds recht probeert te doen aan de vele gecompliceerde vragen waarvoor dit bijbelboek ons stelt.

Relatief beknopt is het inleidend hoofdstuk, waarin Goldingay de belangrijkste issues van het moderne onderzoek samenvat en daarin een conservatieve positie inneemt. Jeremia blijft bij hem als historisch persoon rechtovereind staan, in tegenstelling tot auteurs die de historische Jeremia laten verdwijnen achter het strijdtoneel van contrasterende stemmen en partijen in postexilische tijden. Jeremia is een profeet die ons een aanzienlijke erfenis heeft nagelaten, aldus

Goldingay; het boek Jeremia interacteert met de catastrofale tijden van de ondergang van Juda en Jeruzalem als ‘a kind of survival manual’. Maar niet alleen Jeremia zelf is aan het woord, ook anderen spreken over hem, en vullen zijn werk aan, redigeren het boek Jeremia. Goldingay labelt hen als ‘curators’, min of meer beheerders van de Jeremia-tradities, waarbij Baruch model staat. Jeremia is geschreven in de Babylonische tijd en afgesloten in 550-540 v.Chr., hoewel de mogelijkheid van glossen uit later tijd open blijft. Met nadruk keert Goldingay zich tegen de mainstreamvisie dat het boek Jeremia uit de Perzische tijd dateert. Ten aanzien van het grote vraagstuk van de divergerende teksttradities is hij van mening dat de Griekse en de Hebreeuwse tekst ieder hun recht van bestaan hebben, en teruggaan op een brontekst die wij niet meer hebben. In zijn commentaar gaat Goldingay uit van de analyse van de masoretische tekst, met op onderdelen verwijzingen naar de Septuaginta. Diachrone vragen komen nauwelijks aan bod.

Origineel is de belichting die Goldingay geeft van de tekstgenres, door die te herleiden tot Jeremia als ‘poet’, ‘preacher’, ‘crusader’ en ‘persuader’. Over de theologie van Jeremia heeft Goldingay een separate monografie gepubliceerd (*The Theology of Jeremiah. The Book, the Man, the Message*, Downers Grove 2021), maar de essentie daarvan weet hij in zijn commentaar in enkele bladzijden samen te vatten, waarbij hij heldere dingen schrijft over het godsbeeld, de visie op Israël en de volken, en de profeet als ‘theology embodied’. Terecht stelt hij dat we de (schijnbare) tegenstrijdige standpunten in het boek Jeremia niet moeten uitvergroten, maar steeds rekening hebben te houden met het feit dat een profetie ‘een woord op zijn tijd’ is en dat de tijden kunnen veranderen.

Evenwichtig is Goldingays visie op de zogenaamde *confessiones* van Jeremia, die we

niet zomaar als autobiografieën moeten lezen maar als voortgaande prediking aan het adres van Juda. De vertaling van de bijbelteksten wordt steeds voorzien van kanttekeningen die naar andere teksttradities verwijzen; de commentaar werkt overigens met transcripties in plaats van Hebreeuwse woorden. De exegetische zelf is zakelijk informatief, met hier en daar snelle lijnen naar het Nieuwe Testament. De auteur heeft zich noodzakelijkerwijs moeten beperken, waardoor je soms de indruk krijgt van een soort exegetische-in-vogelvlucht, die allerlei details laat liggen. Ondanks kleinere foutjes en onjuistheden, is de exegetische over het algemeen verantwoord te noemen, maar tamelijk klassiek. Onbevredigend zijn passages waar met langere citaten de meningen van andere auteurs bijeen worden gesprokkeld, terwijl Goldingay zelf geen keuze maakt. Sommige recente studies, zoals die over Jeremia 10 (Seth AdCock, 2017) of Jeremia 52 (Henk de Waard, 2020), zijn niet meegenomen; helaas heeft de auteur blijkbaar ook geen kans gezien om de excellente Jeremia-commentaar van Hermann-Josef Stipp (HAT, 2019) te verwerken. Toch is te begrijpen dat J. Gordon McConville, die ook veel over Jeremia gepubliceerd heeft, de commentaar van Goldingay een ‘landmark commentary’ noemt.

H.G.L. Peels

Justus Theodore Ghormley, *Scribes Writing Scripture: Doublets, Textual Divination, and the Formation of the Book of Jeremiah* [Supplements to Vetus Testamentum 189] (Leiden/Boston: Brill, 2022) xvii + 225 p., € 109,00 (ISBN 9789004472471).

Dit is een fraaie studie, innoverend en soms fascinerend. Ooit werd het boek Jeremia beschouwd als een literair ratjetoe zonder

veel samenhang, met een rommelige chronologie en 'helaas' veel doublures. Over de doubletten in de Babelprofetie Jeremia 50-51 schreef Carl Budde in 1878: 'Dass ein Jeremia seinen eigenen Text so sollte miss-handelt haben, ist ungläublich'. Deze tijd is definitief voorbij, zo toont zeker ook deze studie van Ghormley. Hij ziet het boek Jeremia als het product van schrijvers, die zeer zorgvuldig voortbouwden op de nalatenschap van de profeet Jeremia, en met behulp van in het oude Nabije Oosten bekende schrijverstechnieken in de loop der tijd aan het boek zijn definitieve gestalte gaven. Modern literair- en redactiekritisch onderzoek dat speurt naar literaire lagen en ontwikkelingsstadia van het boek hebben nog onvoldoende rekening gehouden met deze contemporaine technieken en hermeneutische principes, en in het bijzonder het verschijnsel van duplicering van teksten. Inzichtgevend zijn de hoofdstukken 2 en 3, waar de auteur een samenvatting geeft van het recente onderzoek naar de schrijverspraktijken in het oude Nabije Oosten en de wijze waarop 'textual divination' gerealiseerd werd zowel in de productie en compilatie van teksten als in het hergebruik en de recontextualisatie ervan.

Hoe zorgvuldig de 'oudtestamentische' schrijvers werkten blijkt uit de doelbewuste structurering en harmonisering van disparate profetieën in één tekstverband, en uit het hergebruik van bestaande profetische teksten in nieuwe contexten. Van bijzondere betekenis is Ghormleys gedetailleerde analyse van de belangrijkste doubletten. Overtuigend toont hij aan dat deze doubletten inventief en intentioneel worden ingezet om aan teksten een extra betekenis te geven: om te verduidelijken, om in een breder perspectief te zetten, om te actualiseren in nieuwe contexten, en in het algemeen om meer cohesie te geven aan de architectuur van het groeiende boek Jeremia.

Zo onderzoekt hij acht doubletten, onder andere het gebruik van 23:5-6 in 33:14-16, van 49:22 in 48:40-41, van 6:22-24 in 50:42-44. Zijn methode van analyse is zeer precies, met een helder overzicht van de soms minieme verschillen tussen de teksten, en welke functie deze hebben in de nieuwe context. Niet altijd zijn de uitkomsten even overtuigend, zo ben ik zelf van mening dat Jeremia 30:10-11 prioriteit heeft ten opzichte van Jeremia 46:27-28, terwijl Ghormley meent dat het andersom is. Hiervoor beroept hij zich op de Septuaginta waar deze tekst (30:10-11) ontbreekt, om welke reden het dus logischer lijkt dat het hier om een masoretische plus gaat. Inderdaad staat de *Vorlage* van de Griekse tekst in principe dichter bij de oorspronkelijke Hebreeuwse tekst dan de masoretische tekst, maar in dit geval zijn er goede argumenten om te stellen dat het doublet in Jeremia 46 secundair is (zie mijn bijdrage aan het *Festschrift* voor J.P. Lettinga uit 2018).

Niet alleen wordt door Ghormleys onderzoek duidelijk hoe functioneel de doubletten in Jeremia zijn en hoezeer zij getuigen van de compositie- en redactiegeschiedenis van dit boek, maar ook draagt hij op boeiende wijze argumenten aan voor de waardering van de schrijvers als figuren die hun arbeid als geïnspireerd beschouwden. De schrijvers expliciteerden en ontvouwden de met gezag geladen teksten, in de overtuiging hiermee bij te dragen aan de overleving van het woord van God. Het ging hen om 'textual divination'. Twee citaten: 'To study Jeremiah is an encounter with an artifact of scribal divination, an encounter with a text written to reveal the deity's will' (192). 'These ancient scribes faithfully prolonged Jeremiah's significance, reimagining implications of older oracles according to traceable hermeneutical principles so that the oracles addressed new historical moments and concerns' (xi). Een mooi voorbeeld hier-

van is het hergebruik van 23:5-6 in 33:14-16, ook een masoretische plus. Op deze wijze weet de auteur de ‘dogmatische’ categorie van de inspiratie te verhelderen en te verbinden met historische reflectie.

Mijn grote waardering voor dit boek samenvattend: de studie van Ghormley verdient een breed theologisch lezerspubliek. Ondertussen verwachten we nog meer van hem, want hij is nog niet klaar: er zijn nog 28 andere ‘interne’ doubletten en daarnaast bevat Jeremia nog zeker 25 doubletten/citaten uit andere oudtestamentische geschriften. De intrigerende vraag waarom van alle profetische boeken alleen Jeremia dit bijzondere fenomeen van duplicatie kent, wacht nog op een antwoord ...

H.G.L. Peels

Carolyn J. Sharp, *Jeremiah 26-52* [International Exegetical Commentary on the Old Testament] (Stuttgart: Kohlhammer, 2022) 472 p., € 119,00 (ISBN 9783170400818).

Een recente, belangrijke commentaarreeks is de in twee talen uitgegeven *International Exegetical Commentary on the Old Testament* (IECOT; Duitse variant: IEKAT), geregeerd door Walter Dietrich, David Carr en anderen. Het gaat in deze reeks om een multiperspectivische interpretatie, oecumenisch-internationaal georiënteerd. Men wil het volle pond geven zowel aan de diachronie, de dieptedimensie van de tekst met alle historische vragen (achtergrond, samenstelling, groei) als aan de synchronie, de situatie van de finale (canonieke) tekst, met alle literaire en ideologiekritische vragen die daarbij opkomen. De twee delen over het boek Jeremia zijn geschreven door respectievelijk Christl Maier (h. 1-25) en Carolyn Sharp (h. 26-52), twee bekwame wetenschappers die zich in dit werk nadrukkelijk presenteren als

feministische theologen.

Sharp geeft in haar commentaar een beknopt en helder overzicht van redactionele theorieën over het boek Jeremia, en legt daarbij direct haar kaarten op tafel. Hoewel zij van mening is dat het boek Jeremia een samengesteld geheel is met een lange wordingsgeschiedenis, heeft zij weinig fiducia in de validiteit van redactiekritische reconstructies met hun onderscheid van diverse tekstlagen, gekoppeld aan specifieke dateringen. In plaats daarvan zet zij vol in op een esthetisch-literaire analyse van de bijbeltekst die in direct rapport is met onze tijd, en rekening houdt met feministische, postkoloniale en queer perspectieven.

Daarbij gaat zij ervan uit dat het boek Jeremia hoofdzakelijk het product is van schrijvers (*soferim*) die in de postexilische situatie van Juda worstelden met de grote vragen van de verwerking van de politiek-sociale catastrofe van de ondergang van Jeruzalem in 597/587 v.Chr. en de Babylonische ballingschap. Hoe moest de verschrikking van dit verleden verklaard worden, en op welke wijze kon voor het getraumatiseerde volk weer de toekomst geopend worden? Aanknopen bij oude tradities, komen allerlei visies in het boek Jeremia aan bod, met soms scherpe tegenstellingen en ideologische conflicten tussen de partijen. Maar vooral is het van belang om de stemmen tot spreken te brengen die in en onder de teksten verborgen zijn – die van de gemarginaliseerden en onderdrukten. De teksten zijn immers vervaardigd door de elite van mannelijke schrijvers, die met hun perspectieven het boek domineren. Bovendien deden zij dat in een tijd dat de Babylonische kolonisator en later de Perzische hegemonie hen dwongen om ‘politiek correct’ te schrijven (reden waarom ‘Jeremia’ zo vaak aandringt op buigen voor Babel, en waarom Nebukadnessar de knecht van JHWH wordt genoemd).

In plaats van een ‘neutrale’ klassieke bijbelcommentaar met historische analyse en vooral tekst-voor-tekstexegeese wil Sharp met haar uitleg actief bijdragen aan een zodanige omgang met de bijbeltekst dat verborgen of openlijke mechanismen van antisemitisme, misogynie, androcentrisme, racisme, homofobie en andere onderdrukkende ideologieën ontmaskerd worden, en bekritiseerd. De teksten getuigen namelijk van morele horror, politieke vermorzeling, sociale fragmentatie van vrouwen, kinderen en armen. Een exegeet moet niet de teksten klakkeloos uitleggen *and that's it*, maar beseffen dat zij die vanuit de as van de catastrofe een gebroken gemeenschap wilden herbouwen, taal en voorstellingen konden gebruiken die we wel kunnen begrijpen maar soms niet kunnen overnemen.

Sharps pacifistische, ideologiekritische exegeese gaat heel wat verder dan bijvoorbeeld de weigering om in mannelijke termen over JHWH te schrijven, of de toevoeging van pakkende teksten van feministische of queer theologen bij de secties ‘Translation’ (waarvan zij veel werk maakt!) en ‘Integrative reading’. Steeds weer oefent zij *Sachkritik* op de tekst. De voorstelling van een God die zijn verbondsvolk voor hun zonden straft door de legers van Babel over Juda te laten komen, dient gedekolonialiseerd te worden. Mensen die getraumatiseerd zijn door grof geweld moet immers niet verteld worden dat zij daar zelf schuldig aan zijn, en hun lot verdiend hebben. De ‘victim-blaming rhetoric’ die de brute overweldigers zelfs eert als uitvoerders van Gods straffend werk, moeten we verwerpen. De volkenprofetieën van Jeremia (h. 46-51) zijn ‘artfully vitriolic’, en prijzen met hun ‘hate-filled discourse’ marteling, massamoord en slavernij als ethisch en theologisch gerechtvaardigd (336). Daarentegen worden teksten als Jeremia 31:15 (Rachels weigering getroost te worden), 31:22 (de vrouw zal de *warrior-*

man omvangen) en 38:7-14 (de zwarte man als voorbeeld) als voorbeelden van hoe het ook kan, nader belicht. De ‘koloniserende’ tendens in de pro-*golah* gedeelten van Jeremia is kwalijk, maar daar staan prachtige teksten over Gods blijvende trouw aan Israël tegenover, waarbij Sharp vooral wijst op het Troostboek van Jeremia, bijvoorbeeld 31:20, 31:37 en 32:37-41.

Sharps commentaar is anders dan de doorsnee commentaar. Haar kritiek op masculiene blanke suprematie en hiërarchische structuren zowel in de tekst als in de uitleg ervan, geeft te denken en zet de lezer geregeld op scherp – ook als die (zoals ik) vanuit een heel ander perspectief de Bijbel leest. Ondertussen verwerkt Sharps commentaar een schat aan historische en archeologische data, en biedt zij erudiete literaire observaties en analyses, hoewel de detailexegeese nogal beknopt uitvalt. Persoonlijk zou ik liever langer willen luisteren naar de bijbeltekst zelf.

H.G.L. Peels

Thomas Renz, *The Books of Nahum, Habakkuk and Zephaniah*, NICOT (Grand Rapids: Eerdmans, 2021) 743 p., \$ 56.00 (ISBN 9780802826268).

In deze commentaar laat Thomas Renz, die in het verleden les gaf aan Oak Hill College en nu als rector aan een anglicaanse parochie is verbonden, de blijvende relevantie van Nahum, Habakuk en Zefanja zien. Het zijn drie zorgvuldig vervaardigde geschriften, die elk een essentiële bijdrage leveren aan de bijbelse canon. Wat deze drie Kleine Profeten met elkaar verbindt, is dat zij hun profetische arbeid verrichten in de laatste fase van het tweestammenrijk. Aan de drie profetische boeken samen en vervolgens aan elk boek afzonderlijk gaat een gedegen inleiding vooraf.

In de profetische literatuur onderscheidt Renz drie soorten van communicatie die ook in de drie besproken boeken te zien zijn: 1. profetische discoursen die de vorm van een preek hebben waarbij de profeet uitspraken van God aanhaalt; 2. goddelijke orakels waarbij woorden van God tot de profeet komen waaraan de profeet vaak commentaar toevoegt; 3. profetisch-goddelijke redevoeringen waarbij de goddelijke en menselijke sprekers niet nauwkeurig worden onderscheiden.

De auteur gaat in op de plaats van deze drie geschriften binnen het Boek van de Twaalf. Vanwege hun omvang werden de boeken van de twaalf Kleine Profeten op één rol geschreven. Terecht stelt Renz dat wij de afzonderlijke geschriften daarom nog niet mogen opvatten als hoofdstukken van een zorgvuldig samengesteld boek. Hij wijst erop dat de masoreten ook van elk boek afzonderlijk de woorden telden. Er is sprake van een bundel van geschriften dat een aantal thema's en motieven deelt.

Naast de canonieke context schenkt Renz aandacht aan de historische achtergrond. Nahum voorzegde het einde van het Assyrische rijk en Zefanja en Habakuk waren getuigen van de opkomst van het neo-Babylonische rijk. Bij Zefanja wordt aandacht geschonken aan de relatie tussen deze profeet en de hervormingen onder Josia.

Van de drie besproken boeken opent alleen Zefanja met de woorden 'En het woord van de HEERE geschiedde tot'. Een openingszin die wij vinden bij de meeste Kleine Profeten. Renz ziet geen aanleiding voor de gedachte dat de boeken met deze openingszin oorspronkelijk binnen de Twaalf een aparte collectie vormden. Hij legt de vinger bij de frequentie van in het bijzonder de woorden 'dag' en 'nabij/naderen' bij Zefanja.

Het grondige vers-voor-verscommentaar wordt telkens gevolgd door een rubriek 'reflectie'. Daarin worden gezichtspunten aangereikt om in bijbels onderwijs en predi-

king via het Nieuwe Testament lijnen naar het heden te trekken.

Gezien de nauwgezette aandacht van Renz voor vocabulaire en intertekstuele verbandingen, poëtische vorm en dictie en compositorische structuur kan deze commentaar als een naslagwerk worden getypeerd waarmee zowel bijbelwetenschappers als (aanstaande) predikanten hun winst kunnen doen.

Nunspeet

P. de Vries

Brandon D. Crowe, *The Hope of Israel. The Resurrection of Christ in the Acts of the Apostles* (Grand Rapids: Baker Academic, 2020) 256 p., \$ 32.00 (ISBN 9780801099472).

Brandon Crowe, hoofddocent Nieuwe Testament aan Westminster Theological Seminary, vult met zijn studie *The Hope of Israel* een lacune in het onderzoek van het boek Handelingen. Met een keur aan argumenten onderbouwt hij dat de opstanding van de Heere Jezus Christus het verbindende concept is van zowel het Evangelie naar Lukas als Handelingen. De belangrijkste drie passages in Handelingen zijn dan de toespraak van Petrus op de Pinksterdag, de toespraken van Paulus in Antiochië in Pisidië en voor Festus en Agrippa.

In het boek Handelingen komt telkens weer het Koninkrijk van God ter sprake. Het feit dat het Koninkrijk van God zowel aan het begin als aan het einde van Handelingen wordt genoemd, maakt duidelijk hoe wezenlijk dit thema is. Crowe laat zien dat de opstanding van Jezus de fundamentele rationale is van de boodschap van het Koninkrijk van God.

De titels Heere en Christus van Jezus kunnen we niet verstaan los van zijn opstanding en hemelvaart. Daaruit blijkt dat Hij Heere en Christus is. Opstanding en hemel-

vaart worden daarbij door Lukas wel van elkaar onderscheiden, maar nooit gescheiden. De opgestane Heere is ten hemel gevaren en de ten hemel gevaren Heere is Hij die opstond uit de doden.

In de toespraak van Petrus na de uitstorting van de Heilige Geest is het getuigenis dat Jezus is opgestaan het keerpunt. De opstanding is volgens de toespraak die Paulus in Antiochië in Pisidië hield, het fundament van de rechtvaardiging en vergeving van zonden. De auteur wijst erop dat de wijze waarop Lukas hier Paulus weergeeft, overeenkomt met wat Paulus in zijn brieven schrijft.

Crowe vraagt aandacht voor het feit dat Paulus blijkens zijn toespraken de boodschap van de opstanding van de Messias voorzeggd weet in het Oude Testament. Lukas zelf is ervan overtuigd dat wij het gehele Oude Testament christologisch moeten lezen. Wie het niet zo leest, doet geen recht aan het Oude Testament zelf.

De opstanding van Jezus als de Christus is, zo laat Crowe zien, voor Lukas een bevestiging van het Oude Testament, het uitgangspunt en de inhoud van de prediking van het evangelie en een verklaring voor het ontstaan van de nieuwtestamentische gemeente. Crowe schreef een studie die getuigt van nauwkeurige exegese en theologisch inzicht. Van harte aanbevolen.

Nunspeet

P. de Vries

Kerk- en theologiegiedenis

Andreas E.J. Grote (red.), *Augustinus-Lexikon* dl. 5, Fasc. 1/2 (Basel: Schwabe Verlag, 2019) 320 p., € 80,00 (ISBN 9783796539626) en Fasc. 3/4 (Basel: Schwabe Verlag, 2021) 320 p., € 80,00 (ISBN 9783796541698).

Een van de belangrijkste hulpmiddelen bij het hedendaagse patristische onderzoek is

het *Augustinus-Lexikon*. Het is een indrukwekkend naslagwerk waarin op alfabetische volgorde ongeveer twaalfhonderd begrippen (lemmata) worden behandeld die zijn gerelateerd aan de kerkvader. De vele thema's betreffen zijn leven, denken en werken, inclusief personen en plaatsen die in zijn leven van betekenis zijn. Bijzondere aandacht wordt gewijd aan de maatschappelijke, politieke en culturele context. Afhankelijk van de besproken begrippen komen ook de Bijbelse en/of antiek-heidense achtergronden in beeld.

Het *Augustinus-Lexikon* is een project van de lange termijn. In de jaren negentig van de vorige eeuw werd het geïnitieerd door de vorig jaar overleden prof.dr. Cornelius Petrus Mayer. De uitgaven van de eerste verzamelband verschenen in de jaren 1986-1994. Inmiddels nadert het gerenommeerde standaardwerk zijn voltooiing: de eerste delen van de laatste band zijn verschenen (*Doppelfaszikel* 5,1/2 en 5,3/4).

De vele medewerkers vormen een breed internationaal gezelschap van wetenschappers waarin de grote namen in het Augustinusonderzoek niet ontbreken. Om enkele voorbeelden te noemen: Y. Congar, G. Bonner, C. Lepelley, G. Madec, S. Lancel, A. Zumkeller, C. Müller, P.-M. Hombert, V.H. Drecoll, F. Dolbeau, W. Hübner, C. Weidmann, R. Canning, M.A. Tilley, K. Pollmann, M. Lamberigts en A. Dupont, inclusief Nederlandse namen zoals T.J. van Bavel, J. van Oort en P.J.J. van Geest.

De artikelen bevatten in relatief weinig woorden veel informatie. Erg bruikbaar zijn de uitvoerige overzichten van relevante secundaire literatuur. In de jaren waarin ik heb gewerkt aan mijn dissertatie heb ik herhaaldelijk gemerkt dat het de moeite waard was om ook de meest recente uitbreidingen van het *Augustinus-Lexikon* te raadplegen en te verwerken in het onderzoek.

De uitgevers hebben ervoor gekozen om

de Latijnse begrippen te gebruiken als uitgangspunt voor het lexicon. Wie bijvoorbeeld iets wil weten over Augustinus en de kinderdoop, kan te rade gaan bij *Baptismus paruulorum* (de kinderdoop), en wie geïnteresseerd is in zijn visie op de Heilige Geest bij *Spiritus Sanctus* (de Heilige Geest). Men heeft deze keuze gemaakt om zo veel mogelijk recht te doen aan Augustinus zelf. Hiervoor is wel veel te zeggen vanuit het gezichtspunt van wetenschappelijke nauwgezetheid, maar voor iedereen die het Latijn niet of nauwelijks machtig is, kan het een lastige drempel zijn. Voor lezers buiten (en deels ook binnen) het wetenschappelijke circuit zou het behulpzaam zijn als er tenminste een index komt waarin men de artikelen kan opzoeken vanuit de Engelse, Duitse, Franse en wat mij betreft ook Nederlandse begrippen.

Het eerste lemma dat in deel 5 wordt besproken is *Sacrificium offerere*. Het artikel gaat over de viering van de eucharistie ofwel het heilig avondmaal. Bij Augustinus is de bediening van het sacrament onlosmakelijk verbonden met de bediening van het Woord. Het is daarom wel mooi dat in dezelfde deeluitlegging ook de lemmata *Scriptura sancta* (de Heilige Schrift) en *Sermones ad populum* (de preken voor het volk) worden besproken. Hoe belangrijk het sacrament voor de kerkvader ook is, men heeft in het handboek veel meer woorden nodig voor zijn prediking. In het voorwoord worden de artikelen over de Heilige Schrift en de prediking zelfs bestempeld als indrukwekkende 'Paradestücke' die de deeluitlegging domineren.

Wie de artikelen doorleest, merkt al gauw dat de verschillende thema's op allerlei wijzen met elkaar zijn verbonden. Het begrip *sanctus* (heilig) is bijvoorbeeld semantisch verwant aan *castus* (rein), *innocens* (onschuldig) en *iustus* (rechtvaardig). Bovendien functioneert het woord in verschillende themavelden, zoals de triniteitsleer, de ecclesio-

logie, de sacramentstheologie, de persoonlijke levensheiliging van de gelovigen en de eschatologie. Als vanzelfsprekend wordt daarom herhaaldelijk naar andere lemmata verwezen.

Enkele andere voorbeelden van waardevolle artikelen zijn *Sanguis* (bloed) waarin ook de verzoenende betekenis van het bloed van Christus ter sprake komt. Het lezen van *Scriptores Graeci* (de Griekse auteurs) maakt duidelijk dat het een misverstand is dat Augustinus geen Grieks zou hebben geleerd, al is die taal nooit zijn favoriet geworden. Interessant is ook *Si fallor, sum*, (al zou ik me vergissen, dat laat onverlet dat ik besta), de Augustijnse versie van Descartes' latere adagium *Cogito ergo sum* (ik denk, dus ik besta). Al gaat Descartes later zijn eigen gang met deze logische evidentie, de argumentatie als zodanig is niets nieuws, ook niet voor Augustinus. Verder maakt de bespreking van het vroege geschrift *Ad Simplicianum* (aan Simplicianus) inzichtelijk dat de verkiesingsleer van de latere Augustinus in de kern al aanwijsbaar is in zijn vroege ambtelijke dienst. Een fraai voorbeeld van een korte en inhoudsvolle analyse is te vinden onder *Spes* (hoop), geschreven door N. Baumann. Eerst schetst hij het gebruik van het begrip hoop in de klassieke Oudheid, in de Bijbel, en in de christelijke literatuur voor Augustinus. Vervolgens geeft hij, mede op basis van het digitale bronbestand (*Corpus Augustinianum Gissense*, CAG) een overzicht van de betekenis die de hoop heeft bij de kerkvader. Concreet gaat het dan bijvoorbeeld over de opstanding van Christus als grond voor de hoop, de eschatologische verwachting van het heil in relatie tot het hier en nu, de hoop als kenmerk van het pelgrimsleven van een christen, de relatie met geloof en liefde, en het contrast met wanhoop.

Zonder iets af te willen doen van andere bijdragen is een aanbeveling van de uitvoerige bespreking van de *Sermones* door F.

Dolbeau op zijn plaats. Als expert op dit terrein bespreekt hij in 155 pagina's de homiletische inzichten van Augustinus, geeft hij waardevolle informatie over de praktijk van de prediking, en gaat hij uitgebreid in op de complexe tekstoverlevering van de preken en de dateringsproblematiek. Daarbij geeft hij gedetailleerde overzichten van de meest recente stand van zaken in het onderzoek per preek, inclusief een zeer uitvoerige bibliografie.

De auteurs die meewerken aan het *Augustinus-Lexikon* zijn vrij om hun bijdrage aan te leveren in het Engels, Duits of Frans. Wanneer men had gekozen voor een geheel Engelstalige publicatie, was het bereik van dit standaardwerk ongetwijfeld groter geweest. De inhoud verdient het overwegen van zo'n uitgave na de completering van het laatste deel.

Nijkerk

J.B. ten Hove

Sietse P. Geertsema, *Uitverkiezing of dubbele predestinatie en geloof: Kritische overwegingen bij een tragisch misverstand* (Soest: Boekscout, 2020) 300 p., € 22,50 (ISBN 9789464036251).

De auteur, gepromoveerd in een van de natuurwetenschappen en in zijn arbeidzame leven conrector aan het voormalige Menso Altingcollege te Hoogeveen, heeft met deze studie een poging gedaan een theologische studie het licht te doen zien. Gezien de regelmatig zeer onoverzichtelijke en chaotische presentatie van de tekst, veronderstel ik dat hij op de site van uitgeverij Boekscout gekozen heeft voor de optie 'Eigen beheer'.

Met de titel van zijn boek spreekt Geertsema waardering uit voor ds. Van Pagée die de moed heeft gehad 'de machtige kerkelijke traditie te trotseren'; voor dr. H de Jong en voor de studie die dr. C. Graafland

gewijd heeft aan de oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het gereformeerd protestantisme. In zijn boek wil de auteur aantonen dat de leer van de dubbele predestinatie een theorie is die niet berust op de Bijbel, maar op een wijsgerige vooronderstelling over God en de voorzienigheid. Uitgangspunt is dat mensen keuzevrijheid hebben en de mogelijkheid hebben om zelf te kiezen. De eigen verantwoordelijkheid ziet hij 'welhaast van iedere bladzijde van de Bijbel afspatten' (8). De aanhef van Efeze 1 leest hij zo, dat het gaat over uitverkiezing van gelovigen tot het heil in Christus op grond van het geloof en niet over uitverkiezing tot geloof. Ingrijpende uitspraken, waarvan men mag verwachten dat er een grondige exegetische verantwoording aan ten grondslag ligt.

Gezien de voetnoten en de bibliografie zou de lezer verwachten dat de auteur een wetenschappelijke studie gepubliceerd heeft. Enerzijds stelt hij dat dit een theologisch boek is (283), anderzijds wil hij niet meer doen dan als gelovig gemeentelid andere gemeenteleden helpen met wat hij ontdekt heeft (38), dan weer vergelijkt hij zijn onderzoek met wetenschapsjournalistiek (284). Hoe het ook zij, het minste dat verwacht zou mogen worden, is een serieuze poging om te luisteren en ook auteurs met wie hij het niet eens is, zorgvuldig te bevragen. Dat dit niet gebeurt is een van de grote manco's in dit boek. Ter illustratie geef ik twee opmerkingen weer uit hoofdstuk 2, waarin hij wil luisteren naar Augustinus, *Aan Simplicianus*: 'Wie op een gegeven moment moe wordt van Augustinus en overtuigd is van zijn ongelijk, kan prima verder lezen vanaf par. II.3.' (55). Wie toch doorleest tot pagina 62, stuit vervolgens op '{Hier volgt (weer) een redenering die ook niet tot een oplossing leidt.}'. Over de bereidheid tot luisteren gesproken. Het valt te betreuren dat de auteur in zijn boek geen gebruik heeft

gemaakt van de analyse die dr. G. van den Brink biedt in *Dordt in context* – een poging om serieus te luisteren naar Paulus én naar de theologische traditie van het Westen.

Wanneer het gaat om uitspreken van waardering, dan komt waardering toe aan de uitgevers die niet bereid zijn geweest dit boek in hun fonds op te nemen.

W.H.Th. Moehn

Peter Gorter, *Gereformeerde migranten. De religieuze identiteit van Nederlandse gereformeerde migrantengemeenten in de rijkssteden Frankfurt am Main, Aken en Keulen (1555-1600)* (Hilversum: Verloren, 2021) 235 p., € 25,00 (ISBN 9789087048693).

‘Het boek dat je nu in handen hebt, is niet tot stand gekomen door één mens’. Zo begint het Woord vooraf van deze dissertatie, verdedigd aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Dan noemt de auteur onder andere ‘de goede gesprekken’ met Fred van Lieburg tijdens zijn verblijf in Grand Rapids en bedankt hij Henk van den Belt en James Kennedy als voorzitters van ‘de zeer leerzame’ NOSTER-bijeenkomsten. En dan volgt een lange reeks van personen die hem van advies dienden tijdens zijn aio-tijd, onder wie Aza Goudriaan, Jaco van der Knijff, Wim Moehn en Marten van Willigen.

De studie gaat over de migrantenstromen die respectievelijk in 1566 en 1585 ontstonden toen lutheranen, dopersen en ook katholieken vanwege oorlog en slechte economische en religieuze omstandigheden de wijk namen naar het Heilige Roomse Rijk en Engeland. Ongeveer dertigduizend migranten werden aangetrokken in het Heilige Roomse Rijk, onder wie duizenden gereformeerden die daar migrantengemeenten stichtten. De studie richt zich met name op de ruim tweeënhalft duizend gereformeerden

die zich vestigden in de rijkssteden Keulen, Aken en Frankfurt. Calvijn vond die rijkssteden maar bedenkelijk omdat ze gedreven werden door hebzucht en ‘opgeblazen van arrogantie’ waren. Maar de gereformeerde migranten werden welkom geheten door de stadsraden van die steden. Daar moesten ze zich op het gebied van organisatie, tucht en rituelen intussen wel aanpassen aan de lokale omstandigheden.

In tegenstelling tot wat historici stelden inzake een proces van confessionalisering van de gereformeerde migranten in Frankfurt, stelt de auteur dat ze vooral in conflict kwamen met de lutherse stadspredikanten. Johannes à Lasco schreef dat deze afweken van de Augsburgse Confessie (1530), die zijzelf juist aanhingen, hoewel ook weer niet ondertekenden zonder kanttekeningen te kunnen maken. Op den duur mochten de gereformeerden hun kinderen nog slechts dopen in de lutherse kerken.

In het katholieke Aken werkten gereformeerden en lutheranen samen om godsdienstvrijheid te verkrijgen. In de jaren tachtig van de 16de eeuw kreeg het protestantisme zelfs de meerderheid in de stadsraad. In Keulen moesten de gereformeerden ‘hun clandestiene gemeente’ heel voorzichtig opbouwen. Ze oriënteerden zich theologisch meer op Heidelberg dan op Genève. In de praktijk bleek het effectief dat ook zij zich beriepen op de Augsburgse Confessie.

Hoewel de gereformeerden volgens Heiko Oberman strenge tucht voorstonden om de sociale cohesie van de groep te bevorderen, komt de auteur tot de conclusie dat ze die vanwege hun bedreigde minderheidspositie niet consequent konden handhaven. Dat de gemeenten zich ook aanpasten aan de lokale omstandigheden had bijvoorbeeld als consequentie dat in Keulen, in de gemeente die in klein gezelschap op wisselende tijden samenkwam, geen ‘psalmen of liederen’ konden worden gezongen.

Een speciaal hoofdstuk gaat over de predikanten. De Universiteit van Heidelberg was de belangrijkste plek waar ze waren geschoold. Theologisch was er sprake van pluriformiteit. Ten slotte laat de auteur zien dat de gereformeerden in de rijkssteden meer geïnteresseerd waren in hun eigen gemeenten dan dat ze zich inzetten voor de opbouw van het gereformeerd protestantisme in de Lage Landen.

Ik leg ten slotte nog de vingen bij een fragment waarin Jean Taffin ter sprake komt. Een groep Duitse protestanten in Aken, aanhangers van de Augsburgse Confessie, die zich beriepen op de Vrede van Augsburg (1555), nam het op voor de eerste Nederlandse migranten in Aken (1558-1559). Hun 'supplicatie' mocht niet baten. Toen de gereformeerden vervolgens op zoek moesten naar een nieuwe verblijfplaats, schreven de predikanten Hermes Backerel en Jean Taffin een supplicatie naar de stad Worms. Daarvan is alleen een verhandeling over het avondmaal overgebleven. Zij gingen uit van de geestelijke aanwezigheid van Christus in het avondmaal. Als het fysieke brood en de fysieke wijn genuttigd worden, komt op hetzelfde moment 'het hemelse lichaam en bloed van Christus via het geloof in de ziel van de avondmaalganger'. Maar ook de stadsraad van Worms raakte kennelijk niet overtuigd van hun supplicatie. Die eerste gemeente in Aken werd vervolgens versplinterd.

Mede dus kennelijk door zijn grote aantal adviseurs heeft de auteur een boeiende studie over een klein stukje gereformeerd protestantisme buiten onze landsgrenzen geschreven, uit tijden die voor onze generatie ondenkbaar zijn. Wat me vooral ook bijbleef was van hoeveel waarde de Augsburgse Confessie voor hen is geweest, de belijdenis waarover te onzent zoveel te doen is geweest rondom de kerkenfusie, c.q. kerkscheuring van 2004.

Arie L. Molendijk, *Protestant Theology and Modernity in the Nineteenth-Century Netherlands* (Oxford: Oxford University Press, 2022) 220 p., £ 65.00 (ISBN 9780192898029).

Men kan een boek recenseren naar wat het zegt te zijn en naar wat het werkelijk is. De beoordeling kan dan heel verschillend uitpakken. Zo is het met dit boek van de Groningse hoogleraar Molendijk, dat hij presenteert als een monografie over de Nederlandse theologie en de moderniteit in de 19de eeuw. Hij wil ermee laten zien dat de religieuze ontwikkelingen beter gezien kunnen worden in termen van religieus pluralisme dan als grote verhalen over de abstracte strijd tussen geloof en wetenschap. Nu is een monografie een samenhangend werk over een specifiek onderwerp. De samenhang van Molendijks boek is echter losjes en de thematiek is verre van volledig uitgewerkt. Jammer, want Molendijk zou een dergelijk boek zeker kunnen schrijven. Een monografie over dit thema waarin Chantepie de la Saussaye slechts in een voetnoot voorkomt, mag die naam niet dragen.

Wat Molendijk ons met dit boek feitelijk geeft, is een bundel opstellen, grotendeels bewerkte artikelen die hij de afgelopen kwart eeuw her en der heeft gepubliceerd. Het is waardevol dat ze nu gebundeld zijn, meer of minder zijn bijgewerkt, en alle in de Engelse taal beschikbaar komen. Ze zijn namelijk zeer de moeite waard. Het zijn grondige studies die van grote kennis van de (internationale) literatuur, de bronnen en hun context getuigen, helder gestructureerd en geschreven, met genuanceerde oordelen.

De bundel telt zes opstellen die personen centraal stellen: twee over Isaac da Costa, een over Allard Pierson en drie over Abraham Kuyper. Molendijk ziet Da Costa enerzijds als een conservatieve denker, anderzijds toch ook modern: in zijn subjectieve vroomheids-

beleving, in zijn focus op het individu, in zijn antiautoritaire en anti-establishment houding. Molendijk typeert hem als een exponent van de wending naar het subject in de moderne geschiedenis. Da Costa's bekering kan inderdaad niet alleen in strikt religieuze termen begrepen worden. Achtergrond en context speelden een rol. Toch bekruipt mij bij de lezing van deze opstellen het gevoel dat Da Costa's piëtistische bekering 'vanuit een structureel gezichtspunt' móet dienen als voorbeeld van de moderne wending naar het subject – omdat dit in de these past. Anders gezegd: Da Costa's bekering wordt te sterk geframed als exemplum van de tijdgeest. Er zijn toch altijd emotionele figuren geweest met een dito bekering. Frappant is dat de modernistische duiding in de oorspronkelijke opstellen minder sterk is.

Prachtig is het opstel over Pierson, die agnost werd, maar altijd sympathie bleef houden voor het geloof waarvan hij afscheid had genomen. Hij kwam steeds kritischer te staan tegenover het theologisch modernisme, waarvoor hij zijn orthodoxe opvoeding eerder had ingeruild. De piëtistische orthodoxie bleef voor hem de norm voor echt godsdienstig leven. Een moeizame verhouding met zijn vroegere moderne bondgenoten was het gevolg.

Drie opstellen stellen Kuypers en zijn werk centraal. Kuypers keerde zich fel tegen de moderne theologie van zijn dagen. Terecht noteert Molendijk dat veel tijdgenoten wel moeten hebben gevoeld dat Kuypers de moderne positie zo vertekende dat ze onherkenbaar werd. Kuypers vertekende eveneens het calvinisme, als de bron van al het goede en tegelijk – net als de moderne theologen met hun visie deden – als de top van de historisch-theologische ontwikkeling. In lijn met het nieuwere neocalvinismeonderzoek positioneert Molendijk Kuypers zelf ook als een vertegenwoordiger van de moderniteit. Een voorbeeld hiervan is

Kuypers pluralistische maatschappijvisie, met eigen, soevereine sferen.

Verder bevat de bundel drie opstellen met een thematische invalshoek. Een studie gaat over het verschijnsel verzuiling, waarin Molendijk in discussie gaat met diverse theorieën. In een ander opstel onderzoekt Molendijk het specifieke karakter van het Nederlandse modernisme. De laatste studie gaat over de historisch-kritische bijbelwetenschap en de opkomst van de godsdienstwetenschap, vooral benaderd vanuit de Leidse moderne theologen.

Molendijk verwerkt veel literatuur. Toch ontbreken in boek en literatuurlijst diverse studies die raken aan zijn thema's: mijn *Schermen in de schemering. Vijf opstellen over modernisme en orthodoxie* (2007), Van Driel en Houkes (red.), *Het vrijzinnige web. Verkenningen naar vrijzinnig-protestantse netwerken* (2014) en Johan Snel, *De zeven levens van Abraham Kuypers* (2020). Ongevoemd blijft ook zijn eigen artikel "'Mine". The Rhetorics of Abraham Kuypers' in de *Journal for the History of Modern Theology* (2008), dat in deze bundel als hoofdstuk 8 is opgenomen.

Al met al geeft Molendijk een verzameling opstellen van hoge kwaliteit, waarvan je zou wensen dat de schijn een monografie te publiceren geen belemmering zou hebben gevormd voor het opnemen van ook andere eerdere artikelen.

Bennekom

C.M. van Driel

Christiane Tietz (red.), *Bonhoeffer Handbuch* [Handbücher Theologie] (Tübingen: Mohr Siebeck, 2021) 538 p., € 129,00 (ISBN 9783161500817).

In het Engelse taalgebied zijn in de laatste kwarteeuw al de nodige Bonhoefferhandboeken uitgebracht, maar in het Duitse taal-

gebied is dit het eerste. Een keur van – grotendeels oudere – Bonhoefferkenners heeft eraan meegewerkt. Uit het gegeven dat verschillenden van hen al geruime tijd geleden overleden zijn – Hans Pfeifer (2011), Ernst Feil (2013) – valt af te leiden dat het meer dan tien jaar heeft geduurd voor het boek klaar was. Christiane Tietz erkent het in het *Vorwort*, en vermeldt erbij dat zij samen met anderen de literatuurverwijzingen in de bijdragen van de overleden medewerkers op de laatste stand heeft gebracht.

Het boek is in vier clusters opgebouwd. In het korte eerste deel ‘Orientierung’ wordt de lezer wegwijs gemaakt in de diverse edities van Bonhoeffers werk en ingeleid in de stand van het onderzoek in de 21ste eeuw. Dat hoefde niet heel uitgebreid, omdat het in de meeste andere bijdragen voor diverse aspecten van Bonhoeffers leven en denken nader wordt uitgewerkt.

Het tweede deel (21-226) heeft als opschrift ‘Person’ en biedt een heel scala aan perspectieven en gezichtspunten, zoals familie, school- en studietijd en verblijf in het buitenland, zoals Rome, Barcelona, New York et cetera en andere stadia op Bonhoeffers levensweg. Ook een palet aan relaties komt aan de orde: belangrijke gesprekspartners, zoals Karl Barth, en natuurlijk Eberhard Bethge met wie hij tien jaar lang tot in de gevangenis intensieve gesprekken voerde. Van de mensen die veel voor hem betekend hebben krijgt niet iedereen een eigen bijdrage, hoewel bisschop Bell, Franz Hildebrandt en Ruth von Kleist dat wel verdiend hadden, maar wel Bonhoeffers verloofde Maria von Wedemeyer. Thema’s als oecumene, *Bekennende Kirche* en Jodendom worden belicht, en ook de grote betekenis die muziek voor Bonhoeffer had (Bach, Heinrich Schütz, Paul Gerhardt en negrospirituals).

In het derde deel met de titel ‘Werk’ (227-388) worden de delen van het verzameld werk voorgesteld. Dat brengt als van-

zelf ook een biografische insteek met zich mee, omdat de *Dietrich Bonhoeffer Werke* chronologisch opgezet en ingedeeld zijn. Een omissie is dat de bijdrage over *Gemeinsames Leben* aan *Das Gebetbuch der Bibel* voorbijgaat, hoewel beide geschriften in één band (DBW 5) uitgegeven zijn. In dit derde cluster worden ook verschillende thema’s uit Bonhoeffers theologie behandeld. Christina-Maria Bammel laat in haar bijdrage over de Heilige Schrift merkwaardig genoeg Bonhoeffers waardering van en kritiek op Bultmanns *Entmythologisierungstheese* onbesproken, terwijl dat toch een niet onbelangrijk onderdeel daarvan is. Ik begrijp ook niet hoe Karsten Lehmkuhler in zijn overzicht van Bonhoeffers christologie aan diens kritiek op de leer van de maagdelijke geboorte meent voorbij te kunnen gaan.

In het vierde en laatste onderdeel ‘Wirkung und Rezeption’ (389-471) worden drie theologen voor het voetlicht gehaald. De auteurs van de bijdragen over respectievelijk Karl Barth (Michael Beintker) en Eberhard Bethge (John W. de Gruchy) brengen in kaart welke betekenis Bonhoeffers denken voor die beiden heeft gehad, en Albrecht Beutel doet dat voor Bonhoeffers knapste leerling: Gerhard Ebeling. Verder wordt hier een overzicht geboden van de Bonhoeffer-receptie in de beide Duitslanden, de Engelstalige wereld, Azië en Zuid-Afrika. In dat laatste land heeft Bonhoeffers denken veel betekenis en invloed gehad, en heeft dat nog altijd. Tijdens zijn verblijf in Amerika in 1930/1931 heeft hij de achterstelling van zwarten van dichtbij gezien, hetgeen eraan heeft bijgedragen dat hij in 1933 onmiddellijk zijn stem verhief voor de Joden. Dat maakte hem voor christenen in het Zuid-Afrika van de apartheid een inspirator. Aan ons Nederlandse taalgebied wordt geen aparte aandacht gegeven, hoewel een paraaf wellicht toch wel op zijn plaats zou zijn geweest.

Wat het geheel betreft: de diverse onderdelen zijn veelal van de hand van auteurs die al een monografie over de betrokken persoon of het onderhavige thema hadden geschreven. Dat heeft als voordeel dat de oogst daarvan hier kort op formule gebracht is, als nadeel dat het nodige ook bekend is; een andere scribent zou mogelijk een nieuw perspectief hebben laten zien. Maar het is een handboek, en daarin gaat het om goede en degelijke informatie. En die wordt hier geboden. Sommige bijdragen vatten vooral de stand van de discussie samen, andere brengen inhoudelijk nieuw onderzoek en/of nieuwe gezichtspunten. Al met al is dit een degelijk en handzaam compendium, met Duitse *Gründlichkeit* opgezet en zorgvuldig geredigeerd door Christiane Tietz, en ook goed leesbaar. Geen enkele Bonhoefferonderzoeker kan eraan voorbijgaan, maar ook wie alleen maar in Bonhoeffer geïnteresseerd is kan er veel aan hebben.

Apeldoorn

G.C. den Hertog

Dogmatiek

Marco Hofheinz, *Christus peregrinus: Christologie auf dem Weg in die Fremde* (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2022) 488 p., € 64,00 (ISBN 9783374071197).

De auteur van deze bundel met ‘eigen werk’ laat al jaren een indrukwekkende productiviteit zien. De afgelopen twee jaar heeft hij aan de uitgave van maar liefst drie boeken over christologie meegewerkt, zowel redactioneel alsook door zelf aan elk ervan bij te dragen, en in twee boeken zelfs met twee artikelen. In dit boek heeft Hofheinz die artikelen met een aantal eerder verschenen bijdragen én zelfs een nog elders te verschijnen studie bij elkaar gezet. Daarnaast heeft hij in dezelfde tijd het nodige over andere thema’s

geschreven en redactioneel meegewerkt aan nog twee bundels.

De titel *Christus peregrinus* drukt het eigene van Hofheinz’ benadering kernachtig uit: Christus maakt geen vanzelfsprekend deel van onze cultuur uit, Hij is eerder als reiziger, als vreemdeling te typeren. De ondertitel is ontleend aan *Kirchliche Dogmatik* IV.1, waarin Barth het komen van Christus in het geschieden van de verzoening tekent als ‘der Weg des Sohnes Gottes in die Fremde’. Christus wil in onze cultuur als ‘story’ ingaan, waarmee Hofheinz geenszins bedoelt Hem te reduceren tot slechts een verhaal, maar wil honoreren dat Hij in ‘het gewaad van de Schriften’ (Calvijn) tot ons komt.

Hofheinz gaat ook in op de vragen rond de zogenaamde historische Jezus, waarbij hij uitvoerig aandacht geeft aan Martin Käblers ‘Der sogenannte historische Jesus und der geschichtliche, biblische Christus’. Met een typering van Dieter Schellong betoogt hij dat de zoektocht naar een ‘historische Jezus’ een kameleonachtig beeld oplevert. Anders gezegd: de ‘historische’ – met de pretentie: de ‘echte’ – Jezus die men met behulp van historisch-kritisch onderzoek uit de teksten meent te kunnen destilleren blijkt in iedere tijd de kleur van zijn omgeving aan te nemen: we menen Jezus te zoeken, maar we projecteren onszelf op het scherm van het Nieuwe Testament. Met Hans-Georg Geyer opteert Hofheinz voor een spreken over de ‘aardse Jezus’, die we enkel ‘hebben’ als de ‘erinnerte Christus’. Daarmee beoogt hij recht te doen aan het geschiedenis karakter van de Evangelien – de bijbelse getuigen ‘herinneren’ zich werkelijk wat Jezus gezegd en gedaan heeft – en ook de grens in acht te nemen: we kunnen van Hem niet een biografie in moderne zin maken.

De vijftien bijdragen zijn in zes ‘afdelingen’ ondergebracht. Ik noem daarvan het tweede cluster, over ‘Geestchristologie’, waarin Hofheinz kritisch ingaat op onder

andere de gedachten van Hans-Joachim Kraus daarover, en hij ook de vraag bespreekt of de Heidelberger Catechismus een ‘Geestchristologie’ kent. In het derde cluster gaat Hofheinz positief-kritisch in gesprek met evangelicaal gedachtengoed. In een artikel met een aan het lied ‘Welk een vriend is onze Jezus’ ontleende titel zoekt hij een ‘freundschaftstheologische[n] Zugang zur Lehre vom dreifachen Amt’ en in de bijdrage met de titel ‘Wiedergeburt?’ biedt hij overwegingen voor een dogmatische herziening ‘eines diskreditierten Begriffs’. Hij pleit ervoor het denken erover weg te halen uit de sfeer van heilssynergisme en als ‘Neuschöpfung’ in de rechtvaardiging te herijken.

In verschillende teksten in deze bundel is te merken dat Hofheinz werkzaam is aan een faculteit waar godsdienstdocenten worden opgeleid. Met Ingo Baldermann gaat hij ervan uit dat bijbelse teksten hun eigen verhaaldidactiek meebrengen (283). Boeiend is de bijdrage waarin Hofheinz aan de hand van hoe het Evangelie naar Markus over Jezus als Zoon van God spreekt op zoek gaat naar de didactiek van de evangelist zelf. Dat *Christus peregrinus* is levert voor de didactiek verrassende inzichten en bruikbare impulsen op, ook voor de catechese. Om met deze ‘vreemde’ Jezus bij jongeren binnen te komen ontvouwt hij in andere bijdragen hoe Bonhoeffer een voorbeeld kan zijn, juist in de manier waarop hij leefde met en uit Christus, of tekent hij aan de hand van een cartoon hoe Jezus als ‘langharige vagebond’ ons uit onze comfortzones haalt, en kan hij Jezus zelfs afzetten tegen de ‘voetbalgod’ Christiano Ronaldo.

Van bijna alle artikelen in deze bundel staat aangegeven dat ze *inhoudelijk* ‘überarbeitet’ zijn, maar in *redactioneel* opzicht had er soms iets meer mogen gebeuren. Zo staat, waar Hofheinz in een noot naar een andere bijdrage van zichzelf verwijst, alleen

de oorspronkelijke versie aangegeven, maar wordt niet vermeld dat het desbetreffende artikel ook in deze bundel is opgenomen. Als hij op bladzijde 190 in noot 5 verwijst naar een artikel in ‘deze bundel’, gaat het om een artikel van Angelika Strotmann, dat er dus *niet* in staat. Maar dat zijn desiderata voor de tweede druk, die ik deze rijke en boeiende bundel van harte toewens.

Apeldoorn

G.C. den Hertog

Rikko Voorberg, Gerko Tempelman en Bram Kalkman, *Onzeker weten: Een inleiding in de radicale theologie* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2022) 222 p., € 20,00 (ISBN 9789043537933).

Onzeker weten is een inleiding in de radicale theologie. Radicale theologie ontstond in de jaren zestig als theologie die ‘de filosofische kritiek op de houdbaarheid van het orthodoxe idee van een transcendente God serieus neemt’ (13). In dit boek krijgt radicale theologie een postmoderne en dramatische uitwerking (vanuit deconstructie en theater). Radicale theologie is kritisch op alle uitsluiting door systemen, ideologieën en structuren. Uitgangspunt in dit boek is het denken van twee postmoderne filosofen, John Caputo (1940) en Slavoj Žižek (1949). Maar in hun spoor passeren tal van andere denkers en kunstenaars.

De drie auteurs, actief in experimentele kerkvormen in Amsterdam, hebben elk één deel geschreven. Het eerste deel is een helder geschreven inleiding op het denken van Caputo en Žižek. Bram Kalkman vertelt het verhaal van de westerse filosofie, met Descartes als keerpunt, de 19de-eeuwse godsdienstkritiek als voorlopige climax, en het denken van Caputo en Žižek als een nieuwe filosofische zoektocht naar God, voorbij de zekerheid van het moderne atheïsme: een

ongrijpbare God (Caputo) of een gebrekkige en gestorven God (Žižek).

In deel twee presenteert Gerko Tempelman de dogmatiek van de radicale theologie. Mensen falen, zijn onoverkomelijk tweestrijdig, en moeten leven zonder ankerpunt. Ze leven als eindige wezens in een oneindige wereld. Tegelijk is juist een kritiek nodig van de ideologie van het neoliberale marktdenken. Bovendien: God is gaan delen in deze verscheurdheid.

Jezus is de waarheid. Dat betekent: hij is een gebeuren waarin heilige huisjes omvergoorpen worden, op zoek naar waar onze systemen niet voldoen. Jezus doorbreekt alle marktdenken en al het streven naar perfectie. Jezus bevindt zich aan de randen van de samenleving, bij de kwetsbare mensen, de slachtoffers van onze systemen en grote verhalen. Hij is liefde en geeft zin aan al het andere. Het bevrijdend effect daarvan is dat we eindelijk gemiddeld durven zijn en ons falen erkennen. Waar we net als God ons falen accepteren, daar komen we Jezus en God tegen.

Kerken zouden daarom plekken moeten zijn waar ideologie, heersende verwachtingen van God en perfectie onder kritiek gesteld worden. De Bijbel moeten we niet lezen vanuit verlangen naar bevestiging, maar als aanklager die onze filterbubbels doorbreekt. Postideologisch zijn we stuurloos, maar we leren wel gebrokenheid en tekortschieten te omarmen. De kerk zou een plek moeten zijn waar segregatie stopt en we echte interactie oefenen.

Echte hoop ten slotte rekent ermee dat het toch op een onverwachte manier goed komt. Het gaat er daarbij niet om of God, rechtvaardigheid en gastvrijheid echt bestaan, maar dat ze ons hoop geven en in beweging zetten tot actie die heilzame verandering brengt.

Het derde deel is een zinderend deel over de praktijk, doortrokken van het crea-

tieve activisme van de auteur, Rikko Voorberg. Hij pleit voor een theatrale praktijk die kritisch is op elke vorm van macht en onderdrukking, en die in allerlei creatieve vormen al doende ontdekt hoe God gebeurt.

Onhelder is mij het doel van dit boek. Is 'radicale theologie' bedoeld om confessionele theologie kritisch te bevragen (12)? Als een opstap voor twijfelaars op weg naar confessionele theologie? Of toch als alternatief daarvoor?

Of *Onzeker weten* getypeerd wordt door onzekerheid, betwijfel ik. De stijl is niet tastend of spiritueel-mystiek. Het boek biedt een postmoderne bevrijdingstheologie, geschreven vanuit een behoorlijke zekerheid over de beperktheid van ons kenvermogen en de noodzaak tot deconstructie in de naam van de ethiek, met een focus op creatieve theatervormen.

Nu is deconstructie in de theologie een belangrijke stap. Even belangrijk is het om los te komen van modern zekerheidsdenken. Jammer vind ik dat de auteurs wel aandacht geven aan filosofie voorbij de 'dood van God', maar niet aan wat er sinds de jaren zestig in de theologie gebeurd is. Er is theologie voorbij de 'dood van God', die de filosofische godsdienstkritiek zeer serieus neemt. En nieuw historisch onderzoek heeft laten zien dat deze filosofische kritiek te massief is en geen recht doet aan de diversiteit in de traditie van christelijk theologisch denken.

Filosofen als Caputo en Žižek ondernemen een zoektocht vanuit de menselijke mogelijkheden, waarbij ze het verhaal van Jezus van Nazareth tot aan zijn kruisdood serieus willen nemen. Maar wat nu als Jezus' verhaal niet afloopt bij zijn kruisdood, als Hij opstond uit de dood en een leeg graf achterliet? Wat nu als er een handelende God is, die zich voorbij de 'dood van God' in de opstanding zegbaar en denkbaar maakt, zoals bijvoorbeeld Eberhard Jüngel stelt?

Dan opent zich een radicaal nieuw perspectief dat in dit boek grotendeels ontbreekt.

Kampen/Enschede

J.M. Burger

Marco Visser, *Pars pro toto: Analyse van de figuur van het pars pro toto in het werk van F.H. Breukelman en uitwerking aan de hand van de teksten over de knecht van JHWH in Jesaja. Een bijbels-historisch onderzoek* [Amsterdamse Cahiers Supplement Series, 18] ([s.l.]: Zinvoorzin.nl, 2021) 241 p., € 27,50 (ISBN 9789492526649).

Marco Visser, als predikant verbonden aan de protestantse gemeente Rotterdam-Schiebroek en vanuit de stichting De Nieuwe Bijbelschool werkzaam aan de Protestantse Theologische Universiteit, verdedigde in februari 2022 met succes het proefschrift waarvan nu deze handelseditie is verschenen. Zijn promotieonderzoek bestaat uit twee onderdelen. Eerst onderzoekt Visser in deel 1 en 2 de stijlfiguur *pars pro toto* en de wijze waarop die functioneert in het bijbels-theologische oeuvre van Frans Breukelman (1916-1993), om vervolgens, gewapend met het verkregen onderscheidingsvermogen, in deel 3 de zogeheten Knechtsliederen van Jesaja te analyseren. Een korte conclusie, samenvatting en enkele appendices sluiten het geheel af.

In het korte inleidende deel 1 verkent Visser de reikwijdte van de stijlfiguur *pars pro toto*. In het verlengde van de literaire stijlfiguur (bijvoorbeeld: 'een dak boven je hoofd hebben' als uitdrukking van 'een thuis hebben') ligt ook een *denk*figuur waarin het deel voor het geheel staat. 'Metonymie [is] niet alleen een linguïstisch, maar ook een conceptueel fenomeen, waarmee de mens zijn gedachtewereld structureert' (12). Visser werkt dit verder uit in een filosofische verkenning van 'representatie' en 'plaatsvervang-ing'. Een concluderende paragraaf waarin

de lezer scherp voor ogen krijgt welke talige of filosofische elementen van de stijlfiguur hij in zijn achterhoofd dient te houden, volgt pas ná deel 2. Daardoor voelt de overgang van het eerste naar het tweede deel wat abrupt.

In deel 2 wordt nagegaan waar Breukelman impliciet of expliciet exegetiseert met behulp van de *pars pro toto*-denkfiguur. Visser spreekt van exegetisch, canoniek, theologisch en hermeneutisch gebruik, waarbij alleen de laatste categorie ook de lezer zelf insluit. Hoewel Visser in zijn voorwoord aangaf te willen voorkomen dat de in deel 3 te exegetiseren Jesajateksten in een 'nieuwtestamentisch, christologisch denkraam' terechtkomen (10), merken we in deel 2 dat Breukelman als bijbels theoloog en Barth en Miskotte als dogmatici er helemaal niet zo terughoudend in zijn om oudtestamentische teksten met het oog op de komende Christus te lezen. Het zijn vooral leerlingen van de door Visser besproken theologen (G.H. ter Schegget, N.T. Bakker, K.A. Deurloo en anderen; in de volksmond de 'Amsterdamse School') geweest, die daarin soms andere wegen bewandelden. Na een bespreking van de Amsterdammers komt ook de kritiek van J. Muis, M.J. Paul en M. den Dulk aan bod. Voor iemand die zich, net als ik, al eens verdiept heeft in de 'Amsterdamse' manier van bijbellezen, is Vissers theologiehistorische inventarisatie een feest van herkenning.

Vanuit de filosofische en bijbelstheologische verkenningen in respectievelijk deel 1 en 2 formuleert Visser in een 'tussenevaluatie' (107-114) een drietal vervolgvragen, waarvan Visser vermoedt dat hij die beantwoorden kan na de exegetische arbeid van deel 3. De hoop is dus dat er vanuit de exegetische licht valt op de vragen, al laat Visser na (gezien de 'Amsterdamse' benadering waarschijnlijk opzettelijk; *methodus est arbitria*) er een te volgen methodiek bij te geven. De auteur concludeert dat (1) bij Jesaja de verhouding tussen dat wat representeert en

dat wat gerepresenteerd wordt, een dynamisch karakter heeft; dat (2) de teksten zich laten lezen als een drama dat toeschouwers veronderstelt, en in die zin wordt ook de hedendaagse lezer betrokken bij wat er verteld wordt; en dat (3) de verhouding tussen de Knecht en JHWH zich gaandeweg intensiveert en zijn rol ten opzichte van de mensheid zich gaandeweg ontwikkelt van representant naar plaatsvervanger.

Voor een 'Amsterdamse' studie is de opzet wel wat merkwaardig. Alle door Visser besproken theologen hebben zich sterk gemaakt om Gods Woord het primaat te geven, óók in methodisch opzicht. Het zou dus typischer 'Amsterdams' zijn geweest, om onze vragen niet op de tekst los te laten om de tekst die te laten beantwoorden, maar om allereerst na te gaan hoe de tekst ons bevraagt en van ons ook een antwoord verwacht. Misschien had de studie van Visser aan kracht gewonnen als de hoofdstukken in omgekeerde volgorde gerangschikt waren. Want inderdaad: vanuit zorgvuldige lezing van de Knechtsliederen komt zeker de vraag op hoe deze Knecht zich als literair figuur en als denkfiguur verhoudt tot het tekstuele en theologische verband waarbinnen Hij verschijnt. Of zich die verhouding na lezing van dit proefschrift inderdaad helderder laat denken dan daarvóór, laat ik graag over aan de vele lezers die ik dit boek toewens.

Katwijk aan Zee

G. van Zanden

Ethiek

Tobias Winright, *T&T Clark Handbook of Christian Ethics* (Edinburgh: T&T Clark Ltd, 2021) X + 496 p., \$ 175.00 (ISBN 9780567677174).

Op het gebied van de christelijke ethiek zijn er deze eeuw al diverse compendia versche-

nen, elk met een eigen opzet en profiel, waarin de eigen benadering of zelfs de 'school' van de betrokken redacteur(en) valt te herkennen. Dat is bij dit *T&T Clark Handbook of Christian Ethics* minder nadrukkelijk het geval. Winright geeft aan dat 'the only framework' (3) dat hij aan de auteurs meegaf het 'Wesleyan Quadrilateral' was. Dat staat niet voor een bepaalde methode, maar het geeft vier – inderdaad aan de bekende Methodist John Wesley ontleende – ijkpunten aan die de auteurs bij ieder thema geacht werden langs te lopen: Schrift, traditie, rede en ervaring.

Het boek telt drie clusters. Het eerste en kleinste deel (5-45) bestaat uit vier inleidende bijdragen, waarin die genoemde ijkpunten successievelijk aan de orde komen. De naam die aan dit eerste deel is meegegeven – 'Fonts, Grounds, Sources of Christian Ethics' – wekt de indruk dat hier de grondslagen en inspiratiebronnen van de christelijke ethiek in hun onderlinge samenhang behandeld worden. Het zijn echter vier zelfstandige bijdragen die het karakter van een overzicht hebben, maar niet een gedeelde oriëntatie laten zien.

Het tweede deel (49-151) heeft als titel 'Approaches, Methods, and Voices in Christian Ethics' en bevat bijdragen over onder meer geweten, natuurwet, deugdeethiek, 'worship' en hoe om te gaan met andere religies. Boeiend is de bijdrage van Esther D. Reed over 'Responsibility', waar ze enkele jaren geleden ook een monografie over geschreven heeft. Haar bijdrage is geen overzichtsartikel, maar een geëngageerd essay waarin ze zaken doet. Daarnaast noem ik het artikel van Demetrios Harper over 'Autonomy and Heteronomy in Eastern Christian Thought and Post-Enlightenment Moral Paradigms'. Het is wel erg specialistisch voor een handboek, maar ook bijzonder interessant. Harper betoogt dat de visies van Johannes Climacus, getypeerd als 'per-

sonal interrelatedness of repentance', en van Maximus Confessor, die liefde verbindt met zelfbeheersing, onze huidige invulling van autonomie op een ander spoor kunnen zetten.

Het derde deel – 'Issues, Applications, and Twenty-First-Century Agenda' – beslaat ruim twee derde van het boek (153-481) en is op zijn beurt onderverdeeld in zes secties: 'Politics and Society', 'Conflict, War, and Peace', 'Criminal Justice', 'Medicine and Health Care', 'Economics', 'Ecology' en 'Sex, Gender, Marriage, and Family'. In dit deel staan verschillende bijdragen waarin urgente thema's behandeld worden. Elizabeth Collier pleit in haar bijdrage 'Migration' ervoor dit veld interdisciplinair aan te pakken, omdat politiek, economie, klimaatverandering en nog andere terreinen met elkaar verweven zijn. Als voorbeeld van een concreet ethisch probleem voert ze op dat de steun van de Verenigde Staten voor het militaire regime van El Salvador een vluchtelingenstroom op gang heeft gebracht, maar dat diezelfde USA die vluchtelingen vervolgens aan de grens tegenhouden (179). In haar bijdrage 'Feminist Ethics and Age-Based Policy' geeft Sarah Moses een onthullende inkijk in de Amerikaanse samenleving, waarin de ouderenzorg voor twee derde drijft op vrouwen van middelbare leeftijd die weinig betaald krijgen en nauwelijks pensioen opbouwen (184). Michelle A. Clifton-Soderstrom laat in haar artikel over 'Crime and Punishment' zien hoe de immense populatie van gevangenen in de Verenigde Staten – 2,3 miljoen! – voornamelijk bestaat uit achterstandsgroepen. Tachtig procent van de vrouwen zijn zelf slachtoffer van seksueel misbruik (238). Andy Alexis Baker betoogt over het thema 'The Police' dat de inrichting van de Amerikaanse politie haar wortels heeft in de taak waarvoor ze in het leven geroepen is: zwarte slaven achterhalen (271). James Samuel Logan laat in zijn bijdrage 'Mass

Incarceration' aan de hand van cijfers zien hoe de privatisering van gevangenissen een 'prison industrial project' heeft opgeleverd dat zichzelf in stand wil houden (254). In zijn bijdrage over 'Death and Dying' pleit Christopher P. Vogt ervoor om een christelijk alternatief te ontwikkelen voor 'the dominant, secular, medicalized paradigm of death and dying', waarin er niet of nauwelijks ruimte is voor aanvaarding van dood en eindigheid noch voor een eigentijdse *ars moriendi* (321).

Uit deze impressie blijkt dat het boek zijn oorsprong in Noord-Amerika heeft. De hedendaagse Europese christelijke ethici, zeker die buiten het Verenigd Koninkrijk, zijn nauwelijks in beeld. Bij de betrekkelijk weinige Europese auteurs treft men ook Europese literatuur aan, maar het boek als geheel is duidelijk door Amerikaanse ethici geschreven en op Amerika gefocust. Het voordeel voor ons is dat het ons helpt beseffen dat er wereldwijd meer bestaat dan het West-Europese ethische discours. Belangrijk is dat men de vragen waarvoor moderne wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen ons plaatsen niet negeert, en dat diverse auteurs vrijmoedig aangeven wat de weg van een christen is. Wat er ook verandert, de basisvraag hoe als christen de uitdagingen op te pakken en zo ethiek te beoefenen blijft.

Apeldoorn

G.C. den Hertog

Praktische theologie

Hanna Rijken, *De Choral Evensong in de praktijk: theologisch-liturgisch-muzikaal* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2022) 176 p., € 17,99 (ISBN 9789023956860).

Er bestaat een groeiende belangstelling in Nederland voor de anglicaanse *choral even-*

song. Hanna Rijken – theoloog, musicus en recent benoemd aan de PThU als universitair docent theologie en kunsten – promoveerde in 2017 op ‘*My Soul Doth Magnify*’. *The Appropriation of Anglican Choral Evensong in the Netherlands* [handelseditie: Amsterdam 2020]. Het boek dat nu uitkomt is bedoeld als handreiking voor iedereen die in anglicaanse liturgie en kerkmuziek geïnteresseerd is.

In de (meeste) *evensongs* in Nederland komen drie invloeden samen: een anglicaanse *choral evensong*, een protestantse kerkdienst en een koorconcert. De kerkelijke entourage kan verschillen – van oecumenisch-protestants tot een ‘gereformeerde bondskerk’ of een rooms-katholieke kathedraal. Rijken geeft om te beginnen een beknopt, helder overzicht van de opkomst van de *evensong* tijdens de Engelse Reformatie. Als onderdeel van het *Book of Common Prayer* bundelt de *evensong* twee vieringen uit de rooms-katholieke getijdenvieringen: vespers en completeen. Evenals bij de getijden gaat het om een ‘daily service’ en om een ‘lectio continua’. In de Nederlandse toe-eigening van de *evensong* is van een dagelijkse viering geen sprake, eerder van een wekelijkse of maandelijke (zondagse) dienst. Rijken spreekt overigens steeds van *choral evensong* – de vorm die in ons land wordt aangehouden – terwijl in Engeland de *evensong* ook wel (bijvoorbeeld op de wekelijkse vrije dag van het koor!) in ‘gelezen’ vorm plaatsvindt: het dagelijkse ritme mag immers niet onderbroken worden. Evenmin is belangrijk hoeveel kerkgangers eraan deelnemen.

Vervolgens worden onderdelen, muziek, liturgie en rituelen van de *evensong* besproken. Daarbij valt op te merken dat in de geest van de Reformatie de Anglicaanse Kerk koos voor een liturgie in de volkstaal, terwijl in Nederland de *evensong* doorgaans in de Engelse, dus een ‘vreemde’, taal wordt

gevierd! In Engeland wordt op zondagen vaak een preek (*sermon*) aan de *evensong* toegevoegd (een latere toevoeging, niet vermeld in het *Book of Common Prayer*). Dat is ook wel het geval bij zondagse *evensongs* in Nederland (soms aangeduid als ‘uitleg en verkondiging’, ook wel als ‘reflecties over’).

Het eerste enthousiasme voor de *evensong* van Nederlandse zijde kwam van anglofiele theologen/tekstdichters als Willem Barnard en Jan-Willem Schulte Nordholt. Beiden zouden vele ‘hymns’ uit de anglicaanse traditie vertalen, die deels terechtkwamen in *Liedboek voor de kerken* (1973) en *Liedboek – zingen en bidden in kerk en huis* (2013). Overigens zijn of waren niet alle Nederlandse theologen even positief over de *evensong*. Zo laafde Gerard Rothuizen zich in een anglicaanse dienst soms aan een stevige preek, maar onderging anderzijds deze diensten ‘volstrekt confuus en zo hemels als decadent’.

Dat de *choral evensong* tegenwoordig zo geliefd is voert Rijken terug op de schoonheid (‘perfect beauty’) van de muziek, en op de verbinding die gelegd wordt tussen gelovigen uit de volle breedte van de kerk, maar eveneens tussen kerkelijken en niet-kerkelijken. Wat de muziek betreft loopt de anglicaanse traditie van de kerkmuziek bijna gelijk op met de lotgevallen van de Engelse klassieke muziek. Na eerdere hoogtepunten (zoals Thomas Tallis en William Byrd in de late 16de eeuw) profiteerde de *evensong* van een ‘renaissance’ van de Engelse muziek sinds het einde van de 19de eeuw. Bijna alle grote hedendaagse componisten (zoals Howells, Britten, Rutter) schreven belangrijke kerkmuziek. Toevallig wordt dit jaar in concertzaal en kerk de 150ste geboortedag herdacht van Ralph Vaughan Williams, die in 1906 de voorbeeldige *English Hymnal* samenstelde. Curieus is dan weer dat bij ons prof. G. van der Leeuw, de grote motor achter de Liturgische Beweging, uitermate nega-

tief schreef over het Engelse kerklied: er was volgens hem zelfs sprake van ‘de Engelse ziekte’.

Tot slot. Dit tijdschrift signaleerde al eens in middenorthodoxe en gereformeerde kerken een opvallende scheiding der geesten: ‘Wat niet evangelicaliseert, seculariseert.’ Maar tevens dat door die evangelicalisering mensen die zich daar buiten voelen staan elkaar zullen vinden in een meer liturgisch-katholieke inrichting van de eredienst (*TR* 2013, 409). In een recent interview benadert Rijken het misschien net iets anders: In de PKN zijn grofweg twee tendensen (wat soms tot spanning en polarisatie kan leiden): Een beweging richting oecumenisch-protestantse liturgie en anderzijds een beweging met meer lichte muziek, soms richting evangelische liedcultuur.

De auteur besluit haar mooie boek met de opmerking dat de populariteit van de *choral evensong* in ieder geval wijst op een veranderende religiositeit.

R.W.N. Kuil

Kerkrecht

Barry Ensign-George en H el ene Evers (red.), *Church Polity, Mission and Unity: Their Impact in Church Life* [Proceedings of the International Conference Princeton, New Jersey, USA, 18 – 20 April, 2016] (Wenen: LIT Verlag, 2019) 152 p., € 29,90 (ISBN 9783643909114).

Aandacht voor kerkrecht in een breder theologisch perspectief is altijd welkom, aangezien de structuurkant van het kerkzijn niet bovenmatig bedeed is met zinnige reflectie die uitgaat boven managerial beslissingen of onbesuisde meningen. Deze bundel verzamelt twaalf goed leesbare bijdragen op het snijvlak van kerkrecht, oecumene en missie.

Vooraf het laatste aspect is een belangrijke bijdrage aan de bezinning op kerkstructuren en hun regelingen: hoe is aandacht voor *mission* verankerd in kerkordeartikelen, en hoe profiteert *mission* hiervan? Het woord zelf wijst zowel op wat ook wel evangelisatie of zending genoemd wordt, als op het hebben van ‘een missie’.

Drie bijdragen behandelen belangrijke overkoepelende vragen rond kerkrecht. Zo bespreekt Griswold vanuit het drievoudig ambt van Christus de noodzaak van kerkorde überhaupt. Christus’ regering geldt niet alleen individuele christenen, maar tevens zijn hele lichaam. Vanuit het denken van de befaamde jurist en rechtsfilosoof Paul Scholten (1875-1946) benadrukt Evers vervolgens de noodzaak van structuur voor een zichtbare kerk. Ik denk wel dat haar stelling dat ‘een kerkorde de vorm van de kerk van Jezus Christus bepaalt’ (21) te idealistisch is, maar het rechtsfilosofische perspectief van Scholten is niet te loochenen. De onlangs aan corona overleden Janssen ten slotte werkt uit hoe aandacht voor de sacramenten eenheid van de kerk bevordert, en wel speciaal op het niveau van de meerdere vergaderingen. Hun eenheid in Christus door middel van de viering van het avondmaal en als gedoopten moet nadrukkelijker een plaats krijgen dan vaak gebruikelijk, aldus Janssen.

Hierna volgen artikelen die elk meer een aspect van de thematiek behandelen. Aandacht voor het heilig avondmaal als uitdrukking van kerkelijke eenheid vraagt Speelman in zijn beschrijving van ontwikkelingen binnen de vroege Franse Reformatie van de 16de eeuw. Zijn gedetailleerde opsomming beschrijft verschillende visies op de eenheid van de nieuwe, gereformeerde kerken en hun verhouding ten opzichte van de overheid. Is het avondmaal een uiting van eenheid onderling, of allereerst met Christus? Evenzo ook het kerkrecht: is dit vooral voor lokale, interne doeleinden, of

betreft dit het geheel van het kerkzijn? De bijdrage van Surjanegara schetst een Indonesisch perspectief op kerkrecht. Hij beschrijft hoe de (recente) geschiedenis van zijn natie het belang van consensus op de voorgrond plaatst bij processen van besluitvorming, zodat de eenheid van de kerk op een unieke manier wordt vormgegeven. Emeritus hoogleraar kerkrecht Koffeman gaat in op het verschijnsel postdenominationalisme in de seculariserende context van het Westen waarin eenheid een vorm krijgt die boven de gebruikelijke denominaties uitstijgt. De Jong, kerkrecht docent aan de PThU, wijst op lacunes in de appelprocedure, om vervolgens vanuit Karl Barth te pleiten voor een dieptheologisch verwortelde procedure hieromtrent die het karakter en getuigenis van kerkzijn veel meer recht kan doen. Hoogleraar kerkrecht en rechtstheologie Van den Broeke schetst bevolgen en inhoudsrijk hoe de classis (als een gereformeerde, collegiale variant van de aloude bischop) het missionaire bewustzijn en de missionaire praktijk in Nederland kan versterken. Naast historische voorbeelden in relatie tot de West-Indische Compagnie en de Verenigde Oost-Indische Compagnie, geeft hij ook recente voorbeelden van classes die een belangrijke stimulerende en bepalende rol kunnen spelen in het bevorderen en vormgeven van missionair kerkzijn. Veel meer dan te doen gebruikelijk kan dit collegiale verband zijn rol en taak waarmaken richting de veelkleurige pionierspraktijk. Of dit overtuigend gaat werken is de vraag, maar ook hier geldt: classes kunnen deze reflectie echt alleen tot hun eigen schade veronachtzamen.

Vanuit Zuid-Afrikaans perspectief wijzen Leepo Modise en Basimane Makoko op de eenheidsprocessen tussen diverse kerkgenootschappen in hun land, en hoe kerkorde hierin een soms eerder hinderlijke dan bevorderende rol speelt. Nelus Niemandt

vult dit aan met het schetsen van kerkrechtelijke en kerkordelijke ontwikkelingen rond missie en missionair kerkzijn binnen deze context.

Het geheel van de bundel overziend valt op hoe contextbepaald alle reflectie op kerkrecht, -orde, en -structuur is. Perspectieven vanuit de VS, Zuid-Afrika, Indonesië, Nederland – ze geven elk andere kleuren aan kerkrecht. Dat alleen al is een waardevolle observatie: veel discussies over invullingen en regelingen baseren zich (terecht) op het bestaande recht, terwijl de bredere oecumenische blik verheldert dat kerken zich ook moeten buigen over de achterliggende principia.

Het inbrengen van dit brede oecumenische perspectief, juist ook met het oog op de vraag waartoe de kerk op aarde is (missie), en de concretisering ervan voor de classis of een concrete gemeente helpt de bezinning ook. Kerken en kerkelijke vergaderingen die zich alleen blindstaren op het uitvoeren van bestaand beleid of het blussen van de laatste brandjes doen zichzelf, de kerk en uiteindelijk ook de Heer van de kerk tekort. Theologen en voorgangers kunnen hier elementen vinden om de broodnodige reflectie op kerkrecht en -orde in te brengen in hun eigen werkvelden.

Kampen

H. Schaeffer

Boekaankondiging

Peter J. Leithart, *Baptism: A Guide to Life from Death*. [Christian Essentials] (Bellingham: Lexham Press, 2021) 140 p., \$ 15.99 (ISBN 9781683594635).

Dit kleine boek over de doop is onderdeel van de serie *Christian Essentials*. Leithart betreurt dat er zoveel verdeeldheid is over de doop, omdat de doop door God is gegeven als teken van eenheid. Met zijn boek wil hij een bijdrage leveren aan de zoektocht naar eenheid. Hij doet dat niet door in te gaan op de discussies die er zijn over de doop of door te schrijven over de dooppraktijk, maar door stil te staan bij de bijbelse beelden die er voor de doop gebruikt worden. Hij neemt daarbij zijn vertrekpunt in het doopgebed van Luther. In korte, krachtige hoofdstukken bespreekt hij deze beelden, zoals de schepping, de zondvloed, de besnijdenis en de doortocht door de Rode Zee. Daarbij grijpt Leithart steeds terug op de uitleg van de vroege kerk. De enige aarzeling die ik heb is dat Leithart stelt dat de doop de overgang van dood naar leven bewerkstelligt. Zelf zou ik eerder aangeven dat de doop die overgang verbeeldt. Dit boek van Leithart geeft een bijbelse diepgang in het denken en spreken over de doop. Dit boek geeft ook mooie aanzetten voor een christelijke verkondiging van het Oude Testament.

Oldebroek

M.J. Schuurman